

УДК 327(477)(091)

Степан Прийдун



ІСТОРИКО-ГЕОПОЛІТИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ТА ОСНОВНІ ЕТАПИ ФОРМУВАННЯ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНИ

Автор аналізує вплив геополітичного становища та зовнішньополітичних традицій українських державних утворень на формування зовнішньої політики незалежної України. Запропоновано власний підхід до періодизації зовнішньополітичного курсу незалежної України.

Ключові слова: геополітичне становище, Україна, дипломатія, зовнішня політика, міжнародні відносини, суверенітет.

Перманентний процес українського державотворення супроводжувався глибокими традиціями зовнішньополітичної активності українських державних утворень протягом всієї історії. Адже зовнішня політика є ключовим інструментарієм функціонування державного організму від його архаїчних форм до сучасних найрозвиненіших держав. Зовнішньополітичний курс держав є не лише способом створення сприятливих умов на міжнародній арені для реалізації внутрішньополітичних цілей і завдань, але й способом утвердження та забезпечення суверенітету.

Метою статті є аналіз історико-геополітичних передумов становлення зовнішньої політики незалежної України в контексті державотворення та виокремлення основних етапів реалізації зовнішньополітичного курсу нашої держави.

Об'єкт дослідження – історико-геополітичні передумови формування та періодизація зовнішньополітичної діяльності України.

Предметом розвідки є геополітичне становище і генеза міжнародної правосуб'єктності України на всіх етапах державотворення та характерні особливості періодизації зовнішньої політики незалежної України.

Історіографічну основу дослідження склали праці українських та зарубіжних істориків, політологів та геополітиків, які висвітлюють місце і роль України в міжнародних відносинах та аналізують закономірності генезису зовнішньої політики України протягом її історії. Варто відзначити наукові напрацювання З. Бжезінського [2], С. Віднянського і А. Мартинова [3; 4], М. Геффернена [5], О. Задорожного [7], А. Зленка [11], С. Хантінгтона [19], Т. Чухліба [21] та ін.

Активність та результативність зовнішньої політики зумовлюється внутрішньополітичними процесами держави. Відсутність чіткої зовнішньополітичної стратегії та вміння раціонального застосування зовнішньополітичних ресурсів (сукупність чинників впливу держави, які можуть бути застосовані для досягнення очікуваних результатів на міжнародній арені) призводять до погіршення становища держави на міжнародній арені, обмеження суверенітету та втрати державності.

Одним з найважливіших нематеріальних зовнішньополітичних ресурсів держави є її географічне розташування, яке визначає не лише зовнішню політику та ментальність народу, але й історію державності. Яскравим прикладом цього твердження є історичний досвід України. Розташована в Східній Європі, на перетині торговельно-воєнних шляхів між Сходом та Заходом, Україна на території якої ідентифікується географічний центр Європи (Рахів) і центр Євразії (Крим), протягом своєї історії виконувала функцію щита, захищаючи Європу від експансії азійських племен, ціною власних матеріальних та культурних ресурсів,

а часто і своєю державністю. Це призвело до негативної тенденції українського державотворення – перетворення України на заручника геополітичних інтересів сусідніх держав.

Складність геополітичного становища України підтверджується місцем, яке їй у своїх концепціях відводять провідні геостратеги та політологи. Військово-політичні протистояння ХХ ст. знайшли своє відображення у різноманітних геополітичних теоріях, які формувались під впливом розвитку тогочасної науки та прагнення розширити геостратегічні впливи держав шляхом пошуку універсальної моделі міжнародного порядку, яка б забезпечила стабільність та унеможливила появу масштабних світових конфліктів.

Однією з перших є теорія Гартленду (серцевинної землі), сформульована Г. Маккіндером, який провідну роль у геополітиці відводить Світовому острову (Євразії), оскільки саме цей регіон є найбільшим, найбагатшим на ресурси та найзаселенишим, тому він виконує роль “географічної вісі історії”. Ключем до контролю над цим регіоном автор називає Східну Європу, через яку поширюється вплив на всю Євразію, а відтак і на весь світ. Саме тому Маккіндер розглядає Першу світову війну як боротьбу за контроль над Східною Європою [5, с. 104–109].

Друга світова війна та початок конфронтації між США та СРСР актуалізували перегляд теорії Гартленду та призвели до появи альтернативної теорії Рімленду (дугової землі). Автор цієї теорії Н. Спайкмен головну роль відводить британським островам, Західній Європі, Близькому Сходу, Південно-Західній Азії, Китаю та Далекому Сходу та японським островам. Саме цей регіон, за Спайкменом, дозволяє контролювати Євразію, а значить і весь світ [1].

У цьому контексті геополітична роль України визначається не лише розмірами як найбільшої держави Східної Європи, але й тим, що вона фактично знаходиться на межі перетину Гартленду і Рімленду. Це, у свою чергу, створює сприятливі передумови для активної зовнішньополітичної діяльності, та, водночас, стає серйозним викликом для внутрішньополітичної стабільності. Ця думка знаходить обґрунтування у працях теоретиків зовнішньої політики і геополітики періоду “холодної війни” та формування нової системи міжнародних відносин, зумовленої розпадом СРСР.

За З. Бжезінським, Україна є геополітичною віссю, важливість якої на міжнародній арені зумовлюється географічним розташуванням та ключовою роллю у наданні чи відмові доступу до важливих регіонів чи ресурсів геостратегічними гравцям [2, с. 40–41]. Таким чином, аргументація З. Бжезінського підтверджує вищенаведену думку про Україну як захисний щит на міжнародній арені протягом історичного розвитку.

По території України, за С. Хантінгтоном, проходить цивілізаційний розлом між західною та православною цивілізаціями, що значно ускладнює не лише зовнішньополітичну діяльність України, але й внутрішньополітичну стабільність. Це, в свою чергу, посилювало вразливість нашої держави до міжцивілізаційної конфронтації, адже, як зазначає С. Хантінгтон, лінії розломів між цивілізаціями стають центральними лініями конфліктів у глобальній політиці [19, с. 199].

Аналізуючи процес українського державотворення, стверджуємо, що чи не найбільший вплив на нього мали саме міжнародні, зовнішні чинники. Відсутність власної державності протягом століть, перебування у складі різних держав, які відрізнялись своєю політичною організацією, культурою та цивілізаційною приналежністю, не перетворили українські землі на пасивний об’єкт міжнародних відносин.

Більше того, протягом окремих періодів історії населення українських земель не лише чинило опір, але й активно впливало на міжнародну ситуацію. Яскравим свідченням цьому є період ІХ–ХІІІ ст. з яким пов’язані перші дипломатичні

традиції на території України. Утворення Київської Русі стало результатом державотворчої діяльності східнослов'янських племен, які консолідувались довкола племінного союзу полян з центром у Києві.

Розміри та геополітичне становище Київської держави зумовлювали активну зовнішньополітичну діяльність, яка була спрямована на захист кордонів та на гарантування безпеки торгових шляхів, про що свідчать успішні походи київських князів на Візантію – тодішнім потужним геополітичним гравцем та центром цивілізації, які закінчувались підписанням письмових двосторонніх угод, що регламентували політичні, економічні та військові аспекти русько-візантійських відносин [7, с. 116–117].

Активна зовнішня політика князя Святослава призвела до розширення сфери геополітичного впливу Києва та значно зміцнила геостратегічне становище Київської Русі. Ключове значення для зміцнення позицій Києва на міжнародній арені мало хрещення Київської Русі, яке за тогочасними традиціями легітимізувало суб'єктність держави у міжнародних відносинах шляхом визнання її рівним і повноправним членом християнської спільноти.

Це дозволило Володимирі Великому активно розвивати невід'ємний інструментарій тогочасної дипломатії – міждинастичні шлюби, які не лише забезпечували стабільність двосторонніх відносин, але й зміцнювали міжнародно-правовий статус Києва. Активізації зовнішньополітичної діяльності Русі та зміцненню її становища на міжнародній арені сприяла централізація державно-політичного устрою, яка стала одним з ключових завдань внутрішньої політики князя Володимира.

Апогеєм розвитку Київської держави, а відтак і активності її зовнішньополітичної діяльності стало правління князя Ярослава Мудрого 1019–1054 рр. Цей період відзначається вирішенням усіх проблем внутрішньої та зовнішньої політики і супроводжується активним розвитком освіти й культури. Свідченням того, що Київська Русь цього періоду стала невід'ємною частиною європейської державно-політичної системи став авторитет та престиж Ярослава Мудрого, який продовжуючи традиції свого батька, став “тестем” Європи, поріднившись з багатьма європейськими династіями [4, с. 43].

Дезінтеграція Київської Русі, зумовлена величезними розмірами держави, поліетнічним складом населення, відсутністю чіткого механізму успадкування влади, утвердженням вотчинного землеволодіння як основи феодальних відносин, занепадом шляху “із варяг у греки”, а відтак політичним та економічним занепадом Києва, призвела до поліцентризму державної влади, що у поєднанні з монголо-татарською навалюю мали наслідком втрату суб'єктності українських земель у міжнародних відносинах.

Продовження державотворчих традицій Київської Русі, а відтак і спроби проводити самостійну зовнішню політику спостерігаємо у князів Галицько-Волинської держави. Дипломатична діяльність Данила Романовича не обмежувалась вирішенням регіональних проблем, а основним її завданням була нейтралізація монголо-татарської загрози. Активізація Данилом Галицьким західного вектора зовнішньої політики, незважаючи на намагання Святого Престолу поширити католицизм на українських землях, стала яскравим свідченням ідеї створення антиординської коаліції християнських держав, ядром якої мала стати Галицько-Волинська держава. Коронація Данила Романовича у 1253 р. легітимізувала його як європейського монарха, проте смерть папи Інокентія IV кардинально змінила політику Ватикану стосовно Галицько-Волинського князівства, що в поєднанні з відсутністю єдності європейських держав унеможливило спільні воєнні дії проти монголів [13, с. 66–67].

Занепад Галицько-Волинського князівства не лише остаточно позбавив українські землі суб'єктності в міжнародних відносинах, але й перетворив їх на

об'єкт змагань між державами Центрально-Східної Європи. Послаблення Золотої Орди призвело до посилення Литви та Польщі, які поступово інкорпоровали українські землі до свого складу. Незважаючи на це, русичі зберегли високе становище у Великому Князівстві Литовському та займали високі державні посади. Продовження традицій правової системи Київської держави та компромісний характер відносин між Великим князем Литовським та руськими князями зміцнювали позиції останніх у державному управлінні. Участь православної шляхти у формуванні зовнішньої політики Литви була затверджена Привілеями 1492 р. та 1506 р., які посилили роль пани-ради, закріпивши за нею роль ключової політичної інституції ВКЛ, в тому числі і у сфері міжнародних відносин та зовнішньої політики [7, с. 210–211].

Люблінська унія 1569 р. призвела до кардинальної зміни статусу українських земель, які після утворення Речі Посполитої були безпосередньо підпорядковані Польській короні, яка будувала свою політику на колонізації та поширенні католицизму, що призвело до суттєвого обмеження прав православної шляхти.

Чергова спроба відновлення суб'єктності українських земель пов'язана з новою верствою українського суспільства – козацтвом, поява якого була зумовлена політикою Варшави стосовно православного населення та посиленням турецько-татарської експансії на українські землі. Успішні морські походи козаків та стратегічно вигідне розташування їхньої головної військово-політичної бази – січі, перетворило козаків на ключовий та невід'ємний елемент антиосманської коаліції європейських держав.

Відновлення української держави у формі Гетьманщини започаткувало якісно новий етап в історії української дипломатії, у зв'язку з перетворенням козацької держави на активного учасника міжнародних відносин. Становлення Гетьманщини відбулось внаслідок повстання Б. Хмельницького проти шляхетського панування, яке поступово трансформувалось у національну революцію та синхронізувалось в часі з формуванням нової вестфальської системи міжнародних відносин, яка легітимізувала наслідки завершення Тридцятилітньої війни. Саме тому активна зовнішня політика Б. Хмельницького стала основним інструментарієм утвердження самостійності Гетьманщини та легітимізації права гетьмана на владу.

Вразливість та складність геополітичного становища України у поєднанні з тривалим періодом відсутності власної державності унеможлилювали становлення самостійності Гетьманщини без підтримки іноземних держав та перехідного напівзалежного етапу. Це зумовило появу концепції полівасалітетної залежності в зовнішній політиці Гетьманщини, суть якої полягала в легітимізації України на міжнародній арені шляхом прийняття іноземного протекторату, одночасно апелюючи до монархів на всіх геополітичних напрямках, з метою отримання допомоги у протистоянні з Річчю Посполитою та уникнення правового оформлення васальної залежності Гетьманщини [21, с. 51–52].

Полівасалітет Б. Хмельницького – раціональна відповідь на тогочасні виклики міжнародної політики та особливості геополітичного становища Гетьманщини – зберігав свою дієвість лише як тактичний спосіб адаптації новоутвореної держави на міжнародній арені, а не як багаторічна зовнішньополітична стратегія. Смерть Тимоша Хмельницького унеможливила появу спадкоємців династичного шлюбу сина українського гетьмана та доньки молдавського господаря, а відтак і зміцнення Гетьманщини шляхом формування нової монархічної династії Хмельницьких як повноправних суверенів. Ускладнення зовнішньополітичного становища України та відсутність реальної допомоги від іноземних держав зумовили активізацію московського вектора та оформлення українсько-московського союзу в Переяславі та закріпленому Березневими статтями Богдана Хмельницького. Незважаючи на те, що гетьман визнавав сюзеренітет

московського царя, п. 14. українсько-московського договору закріплював право Війська Запорізького на самостійну зовнішньополітичну діяльність, за винятком відносин з Османською імперією та Річчю Посполитою, що в свою чергу свідчило про визнання суб'єктності Гетьманщини зі сторони Москви [22].

Варто зазначити, що реалізація курсу на українсько-московське зближення здійснювалась в контексті політики полівасалітету, адже після Переяславської ради дипломатичні відносини з іншими державами не припинялись, а у зв'язку з порушенням Москвою своїх зобов'язань, підписанням перемир'я з Річчю Посполитою у Вільно в 1656 р. без попередніх консультацій з Україною, значно активізувались. Яскравим свідченням цього є формування та реалізація радотського зовнішньополітичного курсу Хмельницького, який передбачав створення нової антипольської коаліції у складі Гетьманщини, Трансільванії і Швеції, яка продемонструвала свою ефективність успішними військовими діями на території Польщі.

Щодо легітимності українсько-московського договору, то О. Задорожній, акцентує увагу на відсутності необхідної процедури його ратифікації зі сторони найвищого колегіального органу Гетьманщини – генеральної ради, скликання якої відтермінувалось Б. Хмельницьким. Враховуючи цю особливість та невизначений правовий статус українсько-московських відносин та різне бачення політичної суті Березневих статей констатуємо їхній номінальний характер [7, с. 246–247].

Спроба І. Виговського закріпити полівасалітетний міжнародно-правовий статус Гетьманщини орієнтуючись на Річ Посполиту, уклавши з нею Гадяцький трактат 1658 р., денонсувавши українсько-московський договір, зазнала поразки та призвела до загострення не лише зовнішньополітичного, але й внутрішньополітичного становища Гетьманщини.

Послаблення Гетьманщини активізувало дії Москви та Варшави стосовно відновлення контролю над українськими землями, що призвело до початку Руїни, невід'ємним аспектом якої став поліцентризм влади, який в свою чергу призводив до поліцентризму в зовнішній політиці. Перманентне внутрішньополітичне протистояння гетьманів обох берегів Дніпра, зумовлене агресивною політикою Московії і Польщі, призвело до втрати суб'єктності Гетьманщини на міжнародній арені та її перетворення на об'єкт міжнародних відносин, що було закріплено Андрусівським перемир'ям 1667 р та Вічним миром 1686 р.

Курс на ліквідацію автономії Гетьманщини реалізовувався Москвою з 1659 р., коли було підписано Переяславські статті, які в порівнянні з Березневими статтями 1654 р. обмежували не лише суверенітет в сфері зовнішньої політики, але й забороняли гетьману призначати старшину без згоди царя.

Враховуючи складність становища українських земель, продовжували здійснюватись спроби відновлення суверенітету шляхом зміни протектора. Антиколоніальне повстання І. Мазепи та переорієнтація на Швецію мали на меті відновлення суб'єктності України та її активну участь у формуванні нової європейської системи міжнародних відносин. Проте поразка шведів під Полтавою 1709 р. унеможливила зміну status quo українських земель, а остаточна перемога Петра I у Північній війні трансформувала Московське царство у Російську імперію. Це призвело до остаточної ліквідації Гетьманщини, знищення Запорізької Січі та скасування козацького устрою. Поділи Речі Посполитою значно розширили Російську імперію за рахунок українських земель, на яких у контексті реалізації політики уніфікації було створено губернії.

Таким чином, близько 80% українських земель стали ключовою частиною Російської імперії, оскільки, окрім наявності економічних ресурсів, легітимізували претензії династії Романових на статус європейської. Україна не

лише втратила останні атрибути державності, але й вкотре стала об'єктом поділу між іноземними державами, які сутево відрізнялись політичним устроєм, культурою та цивілізаційною приналежністю, що значно ускладнювало державотворчі процеси українського народу формуючи ментальні відмінності українського населення, яке проживало на території Австро-Угорської та Російської імперій.

Загострення міжнародних відносин в кінці XIX – на початку XX ст. перетворило “українське питання” на важливий об'єкт зовнішньої політики великих держав, які напередодні глобального конфлікту намагались посилити свої позиції та розширити сфери геополітичних інтересів за рахунок бездержавних народів.

Кардинальна трансформація міжнародних відносин, зумовлена Першою світовою війною, дезінтеграція Російської та Австро-Угорської імперії призвели до відновлення української державності, а відтак і продовження дипломатичних традицій, зумовлених необхідністю утвердження суверенітету в контексті формування нової системи міжнародних відносин. Центральна Рада як представницький орган українського народу започаткувала процес відновлення та інституалізації Української держави. Провал курсу на компроміс з Тимчасовим урядом та прихід до влади більшовиків призвели до проголошення Української Народної Республіки III Універсалом Центральної Ради, що започаткувало якісно новий етап зовнішньополітичної діяльності України [17, с. 235–236].

Несприйняття ідеї української державності більшовиками та намагання відновити повний контроль над територією колишньої Російської імперії призвели до першої більшовицької агресії проти УНР. Відстоювання українського суверенітету в умовах війни та легітимізації УНР на міжнародній арені зумовили процес інституційно-правового оформлення зовнішньополітичної діяльності. Вже 22 грудня 1917 р. Голова Генерального Секретаріату УНР, В. Винниченко і Генеральний секретар з міжнародних справ О. Шульгин підписали “Законопроект про створення Генерального секретарства міжнародних справ”, який цього ж дня був схвалений на засіданні Уряду УНР. Варто зазначити, що саме ця дата з 2000 р. є професійним святом українських дипломатів [4, с. 45].

Загроза втрати української державності через більшовицьку агресію актуалізувала необхідність самостійного виходу УНР на міжнародну арену, що стало можливим після проголошення незалежності та суверенітету УНР IV Універсалом 22 січня 1917 р. Остаточне відновлення правосуб'єктності України в міжнародних відносинах відбулось внаслідок підписання Брест-Литовського мирного договору з державами Четвертого союзу 9 лютого 1918 р. Цей договір містив положення про визнання незалежності України, окреслення її кордонів, встановлення дипломатичних відносин УНР з Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією та Туреччиною [16].

Мир з Центральними державами став важливим тактичним здобутком дипломатії УНР, оскільки дозволив відновити суверенітет Центральної Ради на території України, проте в довгостроковій перспективі перетворення УНР на союзника держав, які програвали Першу світову війну, стало стратегічним прорахунком України, оскільки дискредитувало серед військових та політичних лідерів Антанти.

Незважаючи на це, Українській Державі, як спадкоємиці УНР, вдалось не лише зберегти правосуб'єктність в міжнародних відносинах, але й значно розширити зовнішньополітичні зв'язки. Було встановлено дипломатичні відносини з дванадцятьма державами, в цілому де-факто і де-юре Україну

визнали 30 держав світу, за кордоном відкрито 50 консульств різних типів [7, с. 406].

Прихід до влади Директорії та відновлення УНР синхронізувались в часі з погіршенням зовнішньополітичного становища України, яке було зумовлене початком нового більшовицького наступу, активізацією білогвардійського руху та відсутністю єдиної позиції в керівництві УНР щодо зовнішньополітичної орієнтації. Проте Київ докладав максимум зусиль для зміцнення своєї суб'єктності на міжнародній арені та розширення дипломатичного представництва за кордоном. Одним з найбільших досягнень Директорії УНР стало підписання Акту Злуки 22 січня 1919 р. з ЗУНР, що стало яскравим свідченням єдності українського народу, незважаючи на складне геополітичне становище та тривалий період перебування у різних імперіях.

Однак версальська система міжнародних відносин не передбачала збереження правосуб'єктності України. Пріоритетом для Антанти стало створення сильної Польщі як ключового елементу санітарного кордону, що мав унеможливити подальшу експансію комунізму на захід та союз Росії з переможеною Німеччиною. Визнання державами Антанти “політики доконаних фактів” призвели до легалізації польської окупації Східної Галичини, румунської анексії Буковини та Бессарабії та приєднання Закарпаття до Чехословаччини [7, с. 455].

Поразка Директорії у війні з більшовиками призвела до остаточної втрати суб'єктності України в міжнародних відносинах та черговим поділом українських земель між іноземними державами. Новостворена УРСР, попри наявність усіх атрибутів державності, повноправним суб'єктом міжнародних відносин ніколи не була, оскільки її державний суверенітет та зовнішньополітичний курс повністю контролювались більшовицькою Росією, а після створення СРСР взагалі було ліквідовано республіканське зовнішньополітичне відомство.

Підсумовуючи період національно-визвольних змагань 1917–1921 рр., варто зазначити, що йому належить вагома роль у відновленні суб'єктності України у міжнародних відносинах, збагаченні дипломатичних традицій та розширенні зовнішньополітичних зв'язків. Попри існування кількох державних утворень в зазначений період, ми розглядаємо Україну як єдиний правовий суб'єкт міжнародних відносин, оскільки українські уряди 1917–1921 рр. уособлювали повноту внутрішньої влади та проводили незалежну зовнішню політику, спрямовану на утвердження суверенітету України на міжнародній арені [20].

Актуалізація “українського питання” та можливість зміни бездержавного статусу українських земель стали допустимими внаслідок глибокої кризи міжнародних відносин та підготовки держав до чергового розподілу сфер впливу у Центральній і Східній Європі. Ревізія версальської системи здійснювалась опозиційними до неї державами під прикриттям вирішення національного питання бездержавних націй, що перетворило “українське питання” на один з ключових об'єктів політики великих європейських держав. Проголошення незалежності Карпатської України 15 березня 1939 р. та Акту відновлення Української держави 30 червня 1941 р. продемонстрували прагнення українського народу поєднати кардинальні геополітичні трансформації та державотворчі традиції для відновлення суверенітету та суб'єктності України на міжнародній арені. Проте відновлення української державності не належало до геополітичних пріоритетів держав-учасників Другої світової війни.

Об'єднання більшості українських етнічних земель у складі однієї держави – УРСР стало можливим внаслідок чергового глобального конфлікту, який проте не відновив суб'єктності України в міжнародних відносинах. Багаторічна боротьба ОУН і УПА стала символом альтернативного розвитку української державності, незалежної від Москви. Саме тому для збереження свого

монопольного права на вирішення “українського питання”, дискредитації антирадянського підпілля в Україні, легітимізації територіальних анексій 1939–1940 рр. та зміцнення своїх позицій на міжнародній арені, Кремль розпочав реалізацію курсу на підвищення міжнародного правового статусу УРСР [18, с. 317].

Вже 1 лютого 1944 р. X сесія Верховної Ради СРСР прийняла закони “Про утворення військових формувань союзних республік...” і “Про надання союзним республікам повноважень у галузі зовнішніх відносин...”, статтями 18-а, 18-б ці закони увійшли, як зміни до Конституції СРСР, і протягом 1944 р. були узгоджені з конституцією УРСР [12, с. 51–52]. УРСР де-юре отримала усі атрибути суверенітету в міжнародних відносинах, проте короткотривала каденція першого наркома закордонних справ УРСР О. Корнійчука, зумовлена його активним курсом на розбудову зовнішньополітичного відомства та встановлення безпосередніх дипломатичних відносин з іноземними державами, стала яскравим свідченням залежності Києва від Москви у реалізації зовнішньополітичного курсу.

Формальна суб’єктність УРСР в міжнародних відносинах як інструментарій досягнення геополітичних цілей СРСР дозволила Україні долучитись до формування Організації Об’єднаних Націй – основи нової Ялтинсько-Потсдамської системи міжнародних відносин. Українська делегація взяла роботу в установчій конференції ООН в Сан-Франциско, 26 червня 1945 р. нарком закордонних справ УРСР Д. Мануїльський підписав Статут ООН, Україна стала повноправним членом, державою-засновницею ООН [18, с. 197–198].

Відсутність власного зовнішньополітичного курсу УРСР попри декларативний суверенітет в міжнародних відносинах стала закономірним явищем зміцнення позицій надцентралізованого СРСР у світі. Незважаючи на це, формальний вихід України на міжнародну арену створив необхідні умови для інформування міжнародної спільноти про нашу державу, активна участь УРСР у розбудові ООН та інших міжнародних організацій дозволила примножувати традиції української дипломатії та здобувати важливий досвід міжнародної діяльності. Більше того, керований Москвою зовнішньополітичний курс УРСР став яскравим свідченням кардинальної відмінності між задекларованими та конституційно закріпленими повноваженнями республік та політичною дійсністю державного устрою СРСР.

Варто зазначити, що активність контрольованої Москвою зовнішньої політики УРСР детермінувалась політичною ситуацією в СРСР. Яскравим прикладом є період хрущовської “відлиги”, коли попри збереження повного контролю союзного центру над зовнішньою політикою УРСР, Києву вдалось значно розширити свої зовнішньополітичні зв’язки. У 1953 р. УРСР була членом 9 міжнародних організацій, а на січень 1960 р. вона входила до 31 міжнародної організації та була учасником 67 міжнародних договорів, конвенцій, угод, протоколів [7, с. 577].

Усунення від влади М. Хрущова та прихід до влади нового керівництва СРСР на чолі з Л. Брежнєвим ознаменувалися централізацією державного устрою СРСР, що не могло не стосуватись зовнішньополітичної сфери. Чергове загострення протистияння США та СРСР актуалізувало для радянської дипломатії значення УРСР як повноправного члена ООН та інших міжнародних організацій. Це дозволило українським дипломатам активно долучитись до розробки ключових міжнародних договорів та конвенцій, зокрема Віденської конвенції про право міжнародних договорів. Дипломати УРСР відіграли важливу роль в розробці Заключного акта Наради з безпеки та співробітництва в Європі в 1975 р., який в свою чергу активізував дисидентський рух в Україні, створення Української Гельсінської групи стало важливою подією національного руху в

контексті відродження української державності та відновлення її правосуб'єктності в міжнародних відносинах.

Лібералізація системи державного управління СРСР, а відтак і перерозподіл повноважень розпочались з приходом до влади М. Горбачова та початку реалізації курсу на перебудову, що була зумовлена глибокою системною кризою СРСР, яка охопила усі сфери суспільно-політичного життя та поразкою у протистоянні з США. Піднесення національної свідомості українського народу та консолідація національно-демократичних сил стали вагомим чинником суверенізації УРСР в контексті реформ, ініційованих новим керівництвом СРСР на чолі з М. Горбачовим.

Посилення відцентрових тенденцій (ухвалення декларацій про державний суверенітет Прибалтійськими республіками) і загострення міжнаціональних відносин (Південний Кавказ) значно ускладнили політичну ситуацію та пришвидшили реалізацію курсу реформ на переформатування СРСР. Політична суть курсу М. Горбачова полягала в оновленні радянського устрою шляхом суттєвого послаблення комуністичної партії, авторитет якої різко падав, та посилення державного апарату. Для цього 14 березня 1990 р. були внесені зміни до конституції СРСР, які кардинальним чином змінили державний устрій: скасовано монополію КПРС на владу; введено інститут президента СРСР, яким став М. Горбачов, залишаючись Генеральним секретарем ЦК КПРС; закріплено право приватної власності [9].

Перші вибори на альтернативній основі до Верховної ради УРСР в березні 1990 р. та прийняття 26 квітня цього ж року Закону СРСР “Про розмежування повноважень між Союзом РСР і суб'єктами федерації” відіграли ключову роль в процесі суверенізації УРСР. Цим законом союзні республіки визнавались суверенними державами, які мають право виходу з СРСР та розвитку зовнішньополітичних відносин. У нових політичних умовах лібералізації суспільно-політичного життя та активізації національних рухів це значно посилює дезінтеграційні процеси [10].

Декларація про державний суверенітет, прийнята 16 липня 1990 р. де-юре відновила правосуб'єктність України в міжнародних відносинах та заклала правові основи для виходу зі складу СРСР. Відповідні зміни було внесено до Конституції УРСР 24 жовтня 1990 р., які закріплювали суверенітет України в міжнародних відносинах [8].

Ухвалення цих документів, як і реалізація курсу на суверенізацію УРСР були активно підтримані комуністами, яким належала більшість у Верховній Раді. Враховуючи нові політичні реалії, послаблення союзного центру, започаткування економічних реформ, вони намагались зберегти свій авторитет, дистанціюючи від Москви та розширюючи свою електоральну базу підтримуючи ідею українського національного державотворення. Поява суверен-комуністів стала закономірним явищем дезінтеграції СРСР, скасування монополії КПРС на владу та посилення ролі Верховної Ради як вищого законодавчого органу, створили необхідні умови для зміцнення номенклатури, її виходу з-під контролю Москви та перерозподілу власності [15, с. 118].

Загроза згортання лібералізації та суверенізації України внаслідок спроби державного перевороту в Москві 18–22 серпня 1991 р. актуалізувала подальшу компромісну співпрацю націонал-демократів та суверен-комуністів у сфері державотворення, що уможливило проголошення незалежності України. Проте відсутність спільної мети та кардинально протилежне розуміння ідеї української державності у суверен-комуністів та націонал-демократів призвела до збереження радянських пережитків у державному устрої України, вписаних у національний контекст.

Незважаючи на це, проголошення незалежності України та її легітимізації на грудневому референдумі остаточно перетворили формальну правосуб'єктність у міжнародних відносинах у реальну та стали закономірним явищем українського державотворення. В цьому контексті теза Акта проголошення незалежності України про продовження тисячолітньої традиції державотворення, – не є популістською, а акцентує увагу на тягlostі української державності, а відтак і її легітимності [14].

Невід'ємною частиною наукового пізнання є періодизація об'єкту дослідження, яка дозволяє простежити і проаналізувати закономірні тенденції та динаміку зміни парадигм досліджуваного явища чи процесу. У цьому контексті зовнішня політика України не є винятком, розв'язання актуальних проблем, зміна геополітичних пріоритетів та внутрішньополітичні процеси призводять до еволюції концептуальних засад зовнішньополітичного курсу, що й стає основою для його періодизації.

Однією з найпоширеніших є періодизація, запропонована С. Віднянським та А. Мартиновим, в основі якої лежить значне навантаження суб'єктивного чинника на зовнішню політику України, уособленого Президентом України, якому належить прерогатива у формуванні та реалізації зовнішньополітичного курсу. Цей підхід передбачає виокремлення таких періодів: 1) адаптаційний (1991–1994 рр.); 2) зовнішня політика Президента Л. Кучми (1994–2004 рр.); 3) зовнішня політика Президента В. Ющенка (2004–2010 рр.); розвиваючи цю періодизацію, у якій періоди зовнішньої політики синхронізуються в часі з каденціями українських президентів, виділяємо ще два періоди – зовнішня політика В. Януковича (2010–2014 рр.) та П. Порошенка (2014–...) [3, с. 35–47].

Відомий українського дипломата та перший Міністр закордонних справ України. А. Зленко зовнішню політику незалежної України поділяє на такі умовні етапи: 1) 1990–1991 рр. – підготовчий період становлення суб'єктності України в міжнародних відносинах; 2) 1992–1994 рр. – інституційне, кадрове та концептуальне становлення зовнішньої політики і дипломатичної служби України; 3) 1995–1996 рр. – закріплення ролі України в системі міжнародних відносин; 4) 1997–2000 рр. – визнання стратегічного зовнішньополітичного курсу та робота над утвердженням України як реального лідера; 5) 2004–2008 рр. – розгортання стратегії європейської та євроатлантичної інтеграції України, вплив внутрішньополітичних процесів на міжнародні позиції України [11, с. 7].

Виходячи зі специфіки досліджуваної проблематики, аналізуючи зовнішню політику України, ми враховували активність та геополітичні пріоритети нашої держави у міжнародній політиці, а також основні здобутки та прорахунки у реалізації зовнішньополітичного курсу. Авторська періодизація передбачає такі етапи: 1) 1990–1991 рр. – трансформація декларативного суверенітету у реальний та легітимізація міжнародної суб'єктності України після грудневого референдуму; 2) 1992–1994 рр. – формування інституційно-правового забезпечення реалізації зовнішньополітичного курсу України; 3) 1995–1997 рр. – закріплення суб'єктності України в міжнародних відносинах; 4) 1998–2000 рр. – активізація багатовекторної моделі реалізації зовнішньої політики України; 5) 2001–2004 рр. – глибока криза багатовекторності та погіршення зовнішньополітичного становища України; 6) 2005–2008 рр. – активізація європейсько-атлантичного курсу; 7) 2009–2010 рр. – поразка реалізації стратегії євроатлантичної інтеграції та ускладнення міжнародного становища України; 8) 2011–2013 рр. – повернення до оновленого формату багатовекторності зовнішньої політики України з орієнтацією на РФ; 9) 2014–2015 рр. – активізація європейсько-атлантичного вектору зовнішньої політики України в контексті набуття асоційованого членства в ЄС та протидії збройній агресії Росії.

Виокремлення й аналіз характерних тенденцій запропонованих періодів та їх значення становлять перспективу подальших досліджень, що дозволить простежити еволюцію концептуальних засад зовнішньої політики України.

Таким чином, геополітичне становище України та перманентний процес державотворення зумовили необхідність активної участі українських державних утворень у міжнародній політиці, що сприяло розвитку дипломатичних традицій. Незважаючи на століття відсутності власної державності, українська еліта зберігала впливовий статус у формуванні та реалізації зовнішньої політики держав, до складу яких входили українські землі. Це значно розширило зовнішньополітичні ресурси нашої держави й відіграло провідну роль у формуванні міжнародного іміджу і зовнішньої політики незалежної України та сприяло легітимізації її правосуб'єктності у міжнародних відносинах після 1991 р.

Список використаних джерел

1. Francis P. Sempa. Spykman's World [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.webcitation.org/6Jd8ko1Qj> 2. *Бжезінський З.* Велика шахівниця / З. Бжезінський. – Львів – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2000. – 236 с. 3. *Віднянський С. В.* Еволюція зовнішньої політики України (1991–2006 рр.) / С. В. Віднянський, А. Ю. Мартинов // Український історичний журнал. – 2006. – №3. – С. 32–51. 4. *Віднянський С. В.* Зовнішня політика як предмет історичного аналізу: концептуальні підходи та перспективи реалізації / С. В. Віднянський, А. Ю. Мартинов // Український історичний журнал. – 2001. – №4. – С. 41–57. 5. *Геффернен М.* Значення Європи. Географія та геополітика / М. Геффернен. – К: Дух і Літера, 2011. – 464 с. 6. *Декларація* про державний суверенітет України. Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1990. – 31, с. 429 [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/55-12> 7. *Задорожній О. В.* Генеза міжнародної правосуб'єктності України: монографія / Задорожній Олександр Вікторович; Укр. асоц. міжнар. права, Ін-т міжнар. відносин Київ, нац. ун-ту ім. тараса Шевченка, Каф. міжнар. права. – Київ: К. І. С., 2014. – 688 с. 8. *Закон* Української Радянської Соціалістичної Республіки зміни і доповнення Конституції (Основного Закону) Української РСР [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/404-12> 9. *Закон* Союзу Радянських Соціалістичних Республік Про заснування поста Президента СРСР і внесення змін та доповнень до Конституції (Основного Закону) СРСР [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v1360400-90> 10. *Закон* Союзу Радянських Соціалістичних Республік Про розмежування повноважень між Союзом РСР і суб'єктами федерації [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v1457400-90> 11. *Зленко А. М.* Формування та еволюція зовнішньополітичної стратегії України (1991–2004 рр.): автореф. дис. ... канд. політ. наук / А. М. Зленко; КНУ ім. Т. Шевченка. – К., 2006. – 34 с. 12. *Івченко О. Г.* Україна в системі міжнародних відносин: історична ретроспектива та сучасний стан / О. Г. Івченко. – К.: “РІЦ УАННП”, 1997. – 688 с. 13. *Нариси* з історії дипломатії України / За заг. ред. В. А. Смолія. – К.: Видавничий дім “Альтернативи”, 2001. – 736 с. 14. *Постанова* Верховної Ради Української РСР Про проголошення незалежності України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1427-12> 15. *Секо Я.* Феномен “суверен-комуністів” в останні роки перебудови / Я. Секо // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2007. – Вип. 1. – С. 115–122 16. *Текст* мирного договору, підписаного в Бресті представниками Української Народної Республіки та Центральних держав // Історія української дипломатії: перші кроки на міжнародній арені (1917–1924 рр.): документи і матеріали / упоряд. док.: Андрієвська Л. В. [та ін.]; редкол.: К. І. Грищенко (голова) [та ін.]. - К.: Вид-во гуманіт. л-ри, 2010. – С. 84–87. 17. *Україна* в Європі: контекст міжнародних відносин / За ред. док. іст. н., проф. А. І. Кудряченка. – К.: Фенікс, 2011. – 632 с. 18. *Україна* в міжнародних відносинах ХХ ст. / За ред. професора Малика Я. Й. – Львів: Світ, 2004. – 468 с. 19. *Хантингтон С.* Столкновение цивилизаций / С. Хантингтон; [пер. с. англ. Т. Велимеева]. – Москва: Издательство АСТ, 2016. – 640 с. 20. *Чалий В.* Українська держава 1917–1920 років як суб'єкт міжнародного права [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://old.razumkov.org.ua/ukr/article.php?news_id=4 21. *Чухліб Т.* Козаки і Монархи. Міжнародні відносини ранньомодерної Української держави 1648–1721 рр. / Т. Чухліб. – К.: Інститут

історії України НАНУ, 2003. – 518 с. 22. 1654, лютого 17 (27). – Прохання до Олексія Михайловича про підтвердження прав і привілеїв українського народу // Документи Богдана Хмельницького 1648–1657 рр. / Упорядник І. П. Крип'якевич. – К.: Видавництво Академії Наук УРСР, 1961. – С. 323–325.

Степан Прийдун

**ИСТОРИКО-ГЕОПОЛИТИЧЕСКИЕ ПРЕДПОСЫЛКИ И ОСНОВНЫЕ ЭТАПЫ
ФОРМИРОВАНИЯ ВНЕШНЕПОЛИТИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ УКРАИНЫ**

Автор анализирует влияние геополитического положения и внешнеполитических традиций украинских государственных образований на формирование внешней политики независимой Украины. Предложен авторский подход к периодизации внешнеполитического курса Украины.

Ключевые слова: геополитическое положение, Украина, дипломатия, внешняя политика, международные отношения, суверенитет.

Stepan Pryidun

**HISTORICAL-AND-GEOPOLITICAL BACKGROUND AND MAIN STAGES OF
FORMATION OF THE FOREIGN POLICY ACTIVITY OF UKRAINE**

The author investigates the influence of geopolitical situation and foreign policy practices of the Ukrainian state institutions on the formation of the foreign policy of independent Ukraine. The article suggests a new approach to the Ukrainian foreign policy periodization.

Key words: geopolitical situation, Ukraine, diplomacy, foreign policy, international relations, sovereignty.